

**Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca
Facultatea de Studii Europene**

**DUMNEZEUL ASCUNS ȘI ISTORIA.
PERSPECTIVE FILOSOFICE ȘI TEOLOGICE ASUPRA SHOAH-ULUI
(Rezumat)**

TEZĂ DE DOCTORAT

**Conducător științific:
Prof. Univ. Dr. ANDREI MARGA**

**Doctorand:
ALBERTO CASTALDINI**

**CLUJ-NAPOCA
2012**

Cuprins

Introducere	4
Capitolul I: Dumnezeuul istoriei și scandalul răului	9
1 <i>Deus revelatus sive contractus</i>	9
2 Anularea omului, invizibilitatea lui Dumnezeu	15
3 Vizibilitatea și cognoscibilitatea lui Dumnezeu	28
4 Adevărul, Ființa și Neantul	37
5 Căutarea lui Dumnezeu <i>per viam negationis</i>	48
6 Eclipsa revelatoare	58
7 Tăcerea lui Dumnezeu și strigătul rațiunii	63
8 Libertatea lui Dumnezeu și posibilitatea răului	72
9 Spre o abordare hermeneutică	85
10 A-l gândi altfel pe Dumnezeu	89
Capitolul II: A-l gândi pe Dumnezeu după Auschwitz	93
1 Referiri la concepția de Dumnezeu în tradiția rabinică	93
1.1 Posibilitatea lui Dumnezeu	94
1.2 Unitatea lui Dumnezeu	96
1.3 Necorporalitatea lui Dumnezeu	97
1.4 Omnipotența lui Dumnezeu	101
1.5 Imutabilitatea lui Dumnezeu	102
1.6 Omniprezența lui Dumnezeu	103
1.7 Compasiunea lui Dumnezeu	107
2 A-l vedea pe Dumnezeul tăcut printre cotiturile istoriei	110
3 Paradigma mozaică	118
4 Dumnezeu și Shoah-ul în gândirea ebraică contemporană	125
Capitolul III: Dumnezeul în devenire și durerea lumii	160
1 Dincolo de orice teodicee pentru o “fenomenologie a lui Dumnezeu”	160
2 Exilul lui Dumnezeu în durerea omului	165
3 Identitatea în devenire a lui Dumnezeu	174
4 Dumnezeu și omul în așteptarea justiției	179
5 O nouă contracție divină?	183
6 Renunțarea omnipotenței divine și existență a lumii	189
7 Durerea ca “mișcare” a Dumnezeului în devenire	196
8 Împotriva impasibilității lui Dumnezeu	199
9 Dumnezeu ca omul?	204
10 Asociația divină la lume	211
11 Dumnezeu se înțelege în întrebare	217
12 A acționa etic pentru a-l consolida pe Dumnezeu	223
Concluzii: Shoah-ul ca anti-Dumnezeu și reunificarea eshatologică	233
Bibliografie	250

Introducere

Conceptul de “Dumnezeu ascuns” (*Deus absconditus*) și imaginea unei divinități absente sau fără putere în istorie au reprezentat obiectul reflecției filosofice și teologice după tragedia Shoah-ului. S-a impus mai cu seamă o întrebare: “De ce a permis Dumnezeu Auschwitz-ul?” Ceea ce a alimentat ulterior această întrebare este faptul că victimele aparțineau poporului evreu, descendența lui Avraam cu care Dumnezeu a încheiat legământul (*berit*). Evenimentele cele mai dramatice ale secolului al XX-lea au spulberat, de altfel, orice justificare oferită de teodicee.

Scandalul răului este în realitate legat de omnipotența lui Dumnezeu și, în consecință, de legătura divinității cu lumea și cu oamenii. Prezența și acțiunea răului în istorie solicită deci un răspuns la o întrebare fundamentală care atinge însăși semnificația creației, nu doar sensul existenței fiecărui om. La provocarea răului, la întrebările pe care le determină în reflecția filosofică, omul trebuie să răspundă cu responsabilitate și conștient că nu va putea ajunge la un răspuns cert și definitiv.

Filosoful Hans Jonas a observat că despre Dumnezeu nu putem emite decât o bâlbâială, după ce prea multe lucruri au fost spuse cu certitudine metafizică. Această perspectivă hermeneutică, propusă în Italia de operele biblistului Paolo De Benedetti și prezentă în unii exponenți ai gândirii ebraice contemporane, a fost din punct de vedere metodologic foarte semnificativă pentru elaborarea acestei teze.

Capitolul 1

Shoah-ul a pus în discuție conceptul unui Dumnezeu Omnipotent. Raportul dintre religia ebraică și istorie propune dintotdeauna un paradox. Dumnezeu este socotit în iudaism Stăpânul istoriei, *Dumnezeul revelat* care s-a manifestat lui Avraam, Moise și Iacob. Deci Dumnezeu este, potrivit Scripturii, o prezență care acționează dintotdeauna printre oameni, cărora le revine datoria de a-l imita (Leviticul 19, 2).

În ciuda acestui comandament, credința în Atotputernic s-a demonstrat deseori insuficientă pentru a nu pune în discuție, în fața răului în lume, pactul său cu oamenii. De aici se naște întrebarea: existența umană în general și cea ebraică în special sunt într-adevăr închise sau deschise incursiunii divinului?

În tradiția gândirii care pornește de la Meister Eckhart la Cusanus, de la Pascal la Dostoievski pentru a ajunge la italianul Luigi Pareyson, experiența religioasă are puternice implicații filosofice,

de care m-am ocupat în primul capitol al tezei. Riscul sau paradoxul revelației în religiile monoteiste se naște mai cu seamă din faptul că un eveniment al istoriei se proiectează într-un viitor eshatologic, făcut din promisiuni în mare parte încă neîmplinite.

Prin urmare, ce perspectivă oferă omului revelația și ce perspectivă o “filosofie a absenței lui Dumnezeu”? M-am ocupat de acest posibil parcurs paralel în prima parte a tezei de doctorat. În mod paradoxal divinitatea este revelată tocmai în absența sa, atunci când se transformă, datorită experienței religioase, într-un fapt imanent al interiorității. Riscul care rezultă de aici este acel Sine extremizat care în gândirea lui Baruch Spinoza devine Lume, Natură, Realitate, adică Dumnezeu care nu mai este prezentă revelată în istorie, ci *Deus sive Natura*. În ceea ce privește acest aspect am recurs la analiza lui Karl Löwith.

Această anulare a Transcendenței din orizontul existențial nu aduce omului împăcare, nici măcar în fața răului în lume. O perspectivă autentic eshatologică va reapărea în secolul al XX-lea cu Franz Rosenzweig, pentru care Dumnezeu, lume și om pot fi cunoscuți ca reali numai în revelație. Dar în momentul în care se manifestă ca și cognoscibili sunt deja respinși în trecut. De aceea întrebarea despre Dumnezeu și lume este greu de epuizat cu ajutorul rațiunii, chiar dacă este mereu alimentată pe plan rațional.

Dacă orice așteptare religioasă se înscrie într-un orizont eshatologic, în aceeași măsură discursul despre originile legăturii Dumnezeu-lume nu poate ignora elementul mitologic și mistic, care este parte constitutivă a unei experiențe religioase înrădăcinate în viziunea iudaică asupra istoriei și a omului. De aceea este frecventă în această cercetare referirea la misticismul ebraic, la Cabala și, în speță, la viziunea rabinului și misticului Isaac Luria (1534-1572) și la concepția sa asupra omnipotenței divine în raport cu creația, temele cărui au fost reluate, de pildă, de Schelling și de Jonas. Potrivit Cabalei, după Geneză Dumnezeu s-a retras în sine (*Tzimtzum*) pentru a permite lumii să existe.

Răul la rândul lui ar fi rezultatul spargerii vaselor divine în timpul actului creator: lumea s-a umplut astfel cu scânteii divine amestecate cu cioburile acestor vase. Pentru a recupera acele scânteii divine oamenii au fost chemați să coopereze cu divinitatea, și în fața posibilității absenței divine din lume. Cu ajutorul unei metafore, care se inserează în perspectiva hermeneutică adoptată de mine, se poate afirma că răul din secolul al XX-lea a spart ulterior cioburile creației: Shoah-ul a diseminat în lume șase milioane de fragmente pentru a compromite sau cel puțin pentru a diminua credibilitatea planului divin asupra omului și a lumii.

Libertatea condiției umane în fața lui Dumnezeu și a prezenței/absenței sale este o temă centrală a acestei teze. Omul liber, într-o lume dorită de Dumnezeu, în care omul este asemenea lui Dumnezeu (teomorfismul Genezei: o imagine mitică de mare impact filosofic), reprezintă un motiv

fundamental. Omul este parțial Prometeu parțial Iov, este condiție tragică de sfidare a zeilor și în același timp condiție de om suferind de abandon din partea Dumnezeuului revelat.

Neantul gândirii occidentale este o altă temă semnificativă a tezei de doctorat. Dacă pentru metafizica clasică contingența lumii este garantată de Dumnezeu, singura ființă necesară, pentru gândirea secolului al XX-lea contingența ființei, tot ceea ce este posibil și rămâne ca atare, pare să fie garantată, în mod paradoxal, și de Neant. Din acest motiv m-am ocupat de tema proximității lui Dumnezeu de Neant, acordând o atenție specială figurilor lui Eckhart și Cusanus, anticipatori ai unor instanțe filosofice ulterioare crizei metafizicii clasice.

Dumnezeul ascuns, care atinge Neantul, este un scandal pentru rațiune și o încercare extrem de dură pentru orice teodicee. Și la nivelul reflecției filosofice este de necontestat că “prezența absentă” a lui Dumnezeu apare paradoxală. Auschwitz-ul nu reprezintă oare în mod periculos culmea acestei neantizări a transcendenței și a ne-cognoscibilității lui Dumnezeu? Prin urmare, această cercetare a abordat și “filosofia transcendenței”, așa cum se configurează, de exemplu, în gândirea lui Karl Barth, pentru care Dumnezeu nu este numai ascuns dar și necunoscut și în fața căruia numai Cunoașterea este sursă de intuiții veridice, care, chiar dacă mediate de raționalitate, rezultă mereu inadecvate să reprezinte ceea ce este inexprimabil.

Filosofia ca hermeneutică a experienței religioase m-a condus la gândirea onto-teologică a lui Hegel. Cu Hegel voința de a se menține în legătură cu Dumnezeu determină însă o identitate de finit și infinit, o antropologizare a lui Dumnezeu și o negare a transcendenței sale, ridicând omul la sfera divinului. Acest aspect este în contrast cu revelația iudaico-creștină.

Eclipsa lui Dumnezeu este o altă temă cercetată în această teză. În acest sens am făcut referire la “eclipsa lui Dumnezeu” teoretizată de Martin Buber, o categorie opusă celei de “moarte a lui Dumnezeu”, răspândită în anii '60 ai secolului al XX-lea, și celei mai recente de “tăcere a lui Dumnezeu”. Eclipsa face referire la cartea lui Isaia 45, 15, unde se vorbește de un Dumnezeu care se ascunde. Eclipsa pentru Buber explică tăcerea lui Dumnezeu în fața tragediilor secolului al XX-lea: îi revine omului să acționeze pentru a obstacola ca subiectivismul exagerat al epocii moderne să excludă divinul din orizontul istoric, eclipsând lumina lui Dumnezeu în istorie. Eclipsa este, prin urmare, o condiție temporară pe care omul trebuie să o facă să înceteze.

În concluzia primului capitol am dedicat o mare atenție filosofului italian Luigi Pareyson. El a afirmat că adevărul merge întotdeauna dincolo de formulările istorice, iar conceptele metafizice cu care se concepe Dumnezeu (Ființă, Principiu, Causă) sunt în mare măsură niște antropomorfisme. Dumnezeuului filosofilor, care oglindește voința de înțelegere totală a realității, Pareyson contrapune *Dumnezeul experienței religioase*. Gândirea lui Pareyson, mai cu seamă cu privire la problema

răului, pe care el a introdus-o în dezbaterile filosofice după ce în Italia fusese ignorată timp de decenii de optimismul idealist al lui Croce și Gentile, nu pretinde să-i elimine contradicțiile.

Acesta este un aspect particular al gândirii contemporane, căreia nu îi este frică să interpreteze hermeneutic și trecutul mitic (sau în cazul nostru pe cel biblic). Dumnezeu este deci văzut de Pareyson ca forță a libertății, care a creat liber lumea și omul și în care *totul devine posibil*: până și Răul. Și asta deoarece Dumnezeu pentru Pareyson este ființa care *a vrut să fie*, deci este o victorie asupra Neantului, dar în același timp conține și posibilitatea acestuia. Pareyson mai observă că în ceea ce privește problema existenței răului trebuie adoptată o perspectivă hermeneutică care ia în considerare nu numai tradiția filosofică, ci și cea religioasă, mitologică, literară, prin conștientizarea existenței unei *cunoașteri preexistente* și cu intenția de a înțelege semnificațiile sale cele mai ascunse, pentru a clarifica problematicile ridicate de reflecția filosofică.

Deci, în fața unei adeziuni acritice și dogmatice la Dumnezeul metafizicii, stăpân al lumii și al istoriei, s-a impus demult necesitatea de *a-l gândi altfel pe Dumnezeu*.

Capitolul 2

În a doua parte a tezei am ilustrat concepția lui Dumnezeu în tradiția rabinică. Pentru aceasta Dumnezeu este *Stăpânul vieții*, iar creația care se reînnoiește în fiecare zi de la Început este actul devenirii a potenței sale. Dumnezeu în planul creator acționează într-adevăr în bunătatea sa dar înainte de toate în libertatea sa absolută, deci prevede mereu pentru lume posibilitatea unei alternative care să fie dincolo de sine, neexcluzând nici posibilitatea răului.

Atributele lui Dumnezeu sunt numeroase în tradiția ebraică. Dumnezeu este *Unul și singur* și este de asemenea necorporal. Necorporalitatea este asociată cu ascunderea. Dumnezeul care se ascunde (*El Mistatter*) este Dumnezeul care a creat lumea, dar pe care lumea nu îl poate vedea chiar dacă este prezent. Literatura rabinică nu poate să nu recurgă la antropomorfisme pentru a-l reprezenta pe Dumnezeu. Deci El se manifestă, și face acest lucru grație cuvintelor omului. Dumnezeu în ebraism rămâne astfel un Dumnezeu transcendent chiar dacă personal. Literatura rabinică mai amintește că Dumnezeu este *omniprezent*. Manifestarea omniprezenței lui Dumnezeu este *Shekinah*, prezentă în orice loc al lumii și oriunde s-ar găsi un om drept. În ciuda acestei omniprezențe Omnipotentul permite totuși ca lumea să existe în sine și pentru sine: El nu o înglobează.

Dumnezeu este și cel *milostiv*, o temă centrală a celui de-al treilea capitol al tezei, dat fiind că tema durerii de neconsolat legată de Auschwitz nu poate să nu țină cont de empatia divină.

Dumnezeul tradiției rabinice este de fapt un *Deus patiens*, implicat în relația cu omul și lumea, și prin urmare personalitatea sa este complexă, de-a dreptul contradictorie. Realitatea divină, din cauza acestei coparticipări la lume, prezintă elemente de schimbare și slăbiciune. *Fragilitatea* și *devenirea* par să-l caracterizeze pe Dumnezeul care își iubește creaturile, dar care nu împiedică (sau nu poate împiedica) răul făcut liber de om.

O altă întrebare: în fața răului din lume cum să-l observăm pe Dumnezeu, chipul lui și prezența sa în istorie? La Auschwitz Dumnezeu apare *invizibil*. În tragedia Shoah-ului Dumnezeu este și *mut*, așa cum omul a fost amuțit de violența semenilor săi. Dumnezeu atât de tăcut la Auschwitz încetează să fie Inexplicabilul care explică tot în orizontul religios iudaico-creștin pentru a deveni Cel care nu explică, adică cel care nu mai explică omului semnificația vieții și a creației. Cu privire la această absență a vocii am prezentat concepția lui André Neher.

Neher se interoghează asupra tăcerii lui Dumnezeu în istorie, de la Biblie la Auschwitz. El își propune să citească în paralel tăcerile biblice ale lui Dumnezeu (ca și cea în fața suferințelor lui Iov) și cea din timpul Holocaustului. Biblia ajută reflecția filosofică să descifreze tăcerea lui Dumnezeu în Shoah, dar dacă tăcerea teofanică a Bibliei este un instrument de comunicare între om și Dumnezeul personal care s-a revelat lui Avraam și descendenților săi, tăcerea Auschwitz-ului apare ca o ruptură mută în planul creator. Tăcerea Shoah-ului – scrie Neher – este o tăcere care anihilează orice gând, generând un sens de rătăcire, de risc și faliment universal. Riscul caracterizează de la origini raportul dintre Dumnezeu și om, condiționat de frică în libertatea acordată. Figura lui Moise, curajoasă și temătoare în același timp, apare ca model al credinței în Dumnezeu în istorie.

În al doilea capitol am făcut și o trecere în revistă a gândirii ebraice asupra conceptului de Dumnezeu după Auschwitz. Theodor Adorno a scris că în fața Auschwitz-ului capacitatea orientată spre metafizică este paralizată. Totuși, a observat Buber, evreii (și nu numai ei) sunt constrânși din cauza lui Hitler să-l gândească pe Dumnezeu ca pe o problemă. În consecință, problematizarea Holocaustului, eveniment care nu are precedent în istoria umanității, conduce pe de o parte la un rezultat filosofic, dar pe de altă parte prezintă și o supoziție teologică, care nu privește doar teodiceea ci însăși reflecția asupra naturii lui Dumnezeu. Acest aspect nu constituie o problemă deoarece filosofia și teologia sunt, în ebraism, prin tradiție corelate.

Printre vocile ebraice cele mai semnificative amintim pe cea a rabinului Richard L. Rubenstein (1924), în opinia căruia trebuie repus în discuție însuși conținutul pactului, împreună cu conceptul de omnipotență divină. Filosoful Emil Fackenheim (1916-2003) a subliniat în operele sale că tradiționalele categorii filosofice și teologice sunt insuficiente pentru a înțelege Shoah-ul. În fața acestei tragedii este necesară o reconstrucție (*tiqqun*) care amintește de cea care îi revine omului în fața fragmentelor risipite ale energiei divine creatoare, descrisă de Cabala.

În ceea ce privește “non-sensul” Auschwitz-ului amintim poziția lui Arthur A. Cohen (1928-1986) pentru care Shoah-ul este o “anti-semnificație”. După Auschwitz, în opinia lui Cohen, e imposibil să ne gândim la Dumnezeu ca la regizorul istoriei. Rabinul Irving Greenberg (1933) definește Shoah-ul un “orienting event” care obligă la o revizuire nu numai a trecutului, dar și a direcției viitoare a ebraismului. Am ilustrat în continuare poziția scriitorului Elie Wiesel (1928). În operele sale autorul ilustrează un protest colectiv împotriva pasivității lui Dumnezeu în fața Holocaustului, deoarece nu doar omul dar și Dumnezeu trebuia să respecte pactul.

Întrebarea “de ce Auschwitz?” poate fi urmată și de absența (temporară) unui răspuns, și de tăcere. Gândirea ebraică este midrashică în structura sa, este o interpretare progresivă de fapte (istoria) și de texte (*eposul* ebraic: Biblia). Interpretarea midrashică este o dialectică a gândirii lipsită de rezultatele teoretice pozitive garantate de dialectica filosofică. Adevărul obținut prin acest parcurs nu poate fi decât unul fragmentar și temporar, conștientizând faptul că orice adevăr despre Dumnezeu și om, chiar și așa-zisul *adevăr absolut*, nu poate fi străin de un orizont istoric complex și contradictoriu. Este o perspectivă hermeneutică pe care am adoptat-o în această cercetare.

Capitolul 3

După “ruptura” gândirii provocată de Shoah, contingența lumii este garantată de libertatea creatoare a lui Dumnezeu, cu infinita sa posibilitate, chiar și cea a răului.

Gândirea ebraică oferă o imagine a lui Dumnezeu diferită de cea din metafizica occidentală, care a influențat și filosofia contemporană. În acest sens am acordat o atenție sporită gândirii lui Hans Jonas și raportului acestuia cu viziunea cabalistică a lui Isaac Luria.

De fapt, această viziune este strâns corelată cu încercarea de a explica existența și cauza răului. Pentru Luria, Dumnezeu, sau mai exact realitatea divină originală, pentru a permite lumii un spațiu fizic unde să existe, a trebuit să se contracteze. Jonas a reluat această concepție în celebra sa conferință *Concetul de Dumnezeu după Auschwitz*, ținută în 1984 la Tübingen. El a subliniat imposibilitatea faptului că Dumnezeu poate fi în același timp omnipotent, infinit de bun și comprehensibil: unul dintre atribute le-ar exclude, de fapt, în lumina celor întâmplare în istorie (*Shoah*), pe celelalte două.

În urma celor întâmplare la Auschwitz trebuie, potrivit lui Jonas, să afirmăm că o divinitate omnipotentă ori este lipsită de bunătate ori este complet incomprehensibilă. De aceea el conchide că Dumnezeu, acordând libertate omului, a renunțat la omnipotența sa, așa cum creând lumea a hotărât asupra contracției (*Tzimtzum*) permițând lumii să existe în mod autonom. Jonas amintește însă că

orice explicație a conceptului de Dumnezeu după Shoah este doar o *încercare* de a atinge cunoașterea asupra naturii divine.

O abordare similară, dar mai ermetică, este cea a biblistului și teologului italian Paolo De Benedetti (născut în 1927), care în operele sale propune o perspectivă de lectură care armonizează tradiția filosofică occidentală cu gândirea ebraică și cu izvoarele biblice și talmudice. Când vorbește despre Dumnezeu, omul trebuie să fie întotdeauna conștient că nu va putea da un răspuns la fiecare din întrebările sale. În locul afirmațiilor dogmatice este de preferat o abordare dubitativă orientată spre descoperirea unor nuanțe mereu noi ale adevărului. De Benedetti s-a inspirat în lucrările sale din Emmanuel Lévinas, André Neher, Elie Wiesel, Paul Ricoeur și Dietrich Bonhoeffer.

În ceea ce privește Holocaustul se ridică două întrebări: Dumnezeu a suferit alături de om? Și: de ce nu a împiedicat moartea poporului evreu? Shoah-ul obligă la revizuirea raportului dintre Dumnezeu și rău, iar De Benedetti consideră răul nu ca pe o prezență alături de Dumnezeu (împotriva oricărei forme de gnosticism și maniheism), ci ca pe urma unei sfâșieri interioare a lui Dumnezeu însuși, care amintește de opoziția și scindarea în Dumnezeu a lui Schelling. Rezultă de aici o trimitere la concepția rabinică a coexistenței unei pluralități de chipuri în unicitatea lui Dumnezeu, care pare să indice o devenire divină diferită de imobilitatea Dumnezeului aristotelic.

Și în opinia lui De Benedetti, odată cu creația lumii și începutul istoriei, Dumnezeu a pierdut, cel puțin parțial, omnipotența sa, știind că prețul libertății incluse în creație, în speță a omului, îi impune sprijinirea lumii și a omului – chipul și asemănarea sa – pentru a-i împărtăși condiția de suferință (*Deus patiens* și nu *apatic*). Însă durerea divină nu trebuie să constituie un motiv de scandal: ea este confirmarea unei relații dintre Creator și creatură, care merge dincolo de căutarea justificării divine care a animat teodiceea. Dumnezeu este lângă om, îl ajută, în chiar virtutea slăbiciunii sale.

Shekinah însăși, prezență imanentă a Preaînaltului, este manifestarea comuniunii lui Dumnezeu cu omul. Potrivit rabinului Aqiba – a scris Abraham J. Heschel – implicarea Sfântului în viața poporului său nu este o simplă formă de solitudine, ci o identificare care îl atinge pe Dumnezeu în mod intim, deoarece este îndurerat de nenorocirile poporului său.

Această compasiune a lui Dumnezeu și a omului în lume determină o dimensiune de coresponsabilitate între Creator și creatură, căreia îi putem atribui o semnificație etică în baza reflecțiilor lui Lévinas și Ricoeur, dar și în baza tradiției talmudice și cabalistice. De fapt mistica ebraică, așa cum demonstrează studiile lui Moshe Idel, nu este departe de aceste tematici, pe care le găsim pe latura filosofică și teologică în scrierile lui Hegel, Schelling, Teilhard de Chardin, Karl Barth, Eberhard Jüngel, Jürgen Moltmann, Hans Küng, Luigi Pareyson, Sergio Quinzio, Massimo

Cacciari. Mă refer la tema eternei deveniri a lui Dumnezeu care alimentează continuitatea creației lumii ca proces vital.

Reflecția mea s-a îndreptat astfel spre semnificația durerii în lume, în baza unui fragment celebru din *Epistola către Romani* a Sfântului Pavel (8, 18-26), care apare frecvent în teză. Este poate pătrunderea progresivă a durerii în experiența lui Dumnezeu, care generează o transformare a acestuia în raport cu oamenii, cea care alimentează mecanismul continuu al creației? Dumnezeul care devine este Dumnezeul care se temporalizează (care se chiar incarnează, suferă și moare, ca în creștinism) în virtutea autodeterminării sale absolute.

Acesta este Dumnezeul cu multiple chipuri al tradiției rabinice (acestea indică o devenire), nu idolul static al păgânilor departe de timp și de istorie. În acest sens, versetul din *Exod*, 3, 14, are o importanță centrală în reflecția nu doar teologică dar și filosofică asupra conceptului și naturii lui Dumnezeu. Franz Rosenzweig a tradus *Exodul* 3,14 (“*Eyèh ashèr Eyèh*”), nerespectând versiunea latină “Ego sum qui sum”, astfel: “Ich werde dasein, als der ich dasein werde”.

Pentru Rosenzweig versetul nu indică o dimensiune statică a esenței divine ci una dinamică, condiția unei Ființe care devine și acționează în *Ființarea* sa, în *Dasein*-ul său. Dumnezeu este, prin urmare, o “Ființă prezentă” în devenirea istoriei și a lumii, unde orice realitate vie face parte din acel spirit vital universal care cuprinde și condiția durerii. În *Epistola către Romani* (8, 18-26) această participare cosmică nu este impersonală. Ea oglindește, de fapt, relația dintre om și Dumnezeu, veșnic străbătută de o căutare reciprocă, expresie a unei voințe morale, *milostive*. De aici derivă ipoteza mea conform căreia infinita posibilitate a lui Dumnezeu, printr-un act de libertate care face abstracție de misterul Incarnării dar care este animat de aceeași agapă creatoare, se poate identifica atât emotiv cât și fizic cu condiția umană și pe plan individual.

Dacă Dumnezeu în creștinism s-a incarnat în Iisus pentru mântuirea umanității, prin moartea și învierea sa, în ebraism El poate s-a întrupat în victimele Shoah-ului, pentru a *retrăi cu fiecare dintre acestea* condiția morții pământești cu scopul de a manifesta nu chipul gloriei ci pe cel al înfrângerii, pentru a se face *recunoscut în acestea* nu într-o condiție extraordinară ca în Iisus, ci trăind suferința și înfrângerea care nu sunt urmate de mântuirea învierii, dar de o dificilă și dureroasă reînnoire a promisiunii.

Concluzii

Forța afirmativă a creației face ca Geneza (*Bereshit*) să devină nu un eveniment definit, ci unul deschis încă pentru existența fiecărei creaturi și în primul rând pentru om, imagine a lui Dumnezeu. Conștiința vitală a lumii, conștiința existențială a omului sunt întrerupte în momentul în

care un proces contrar celui al creator îl împiedică pe Dumnezeu să-și reînnoiască, zi după zi, opera Începutului. Aceasta este întreruperea provocată de Shoah.

Providența divină nu poate, prin urmare, să reprezinte doar o intervenție miraculoasă, prodigioasă în evenimentele umane, ci se alimentează din conștiința unei continuități a procesului creator, indispensabilă pentru evoluția umanității. Anihilarea acestei conștiințe este simultană cu realizarea proiectului de moarte al omului asupra omului, al cărui exemplu emblematic a fost Auschwitz.

Este semnificativ faptul că termenul *Erlösung* (mântuire) prezintă în limba germană o asonanță cu *Endlösung* (soluție finală), ca și cum naziștii ar fi acționat împotriva vieții și a lumii ascultând și imitând un anti-Dumnezeu.

Ei nu au nimicuit doar funcțiile organice, vitale ale unui întreg popor, dar și creativitatea spiritului. Potrivit celor scrise de Jean Amery, un filosof la Auschwitz nu mai putea să creadă în realitatea lumii spirituale, deoarece corpul și spiritul erau antagoniști în lupta pentru supraviețuirea individului: în lager totul era calcul și nimic nu era creator. Shoah-ul a fost deci o anti-Geneză. Omul anihilându-și (*vernichten*) seamănu realizarea deplină a suveranității împotriva lui Dumnezeu, cu prețul distrugerii creației.

Astfel el a anulat pe cel cu *totul Altul* (*das ganz Andere*) care este garantul lumii create: *Deus absconditus* este Dumnezeul care moare în inima omului și care este înlocuit cu un anti-Dumnezeu. Sistemul-Auschwitz a fost, de fapt, un anti-Dumnezeu care în libertatea nimicitoare a unei anti-Geneze a putut crea numai *Menschen, Muselmänner, Figuren*, nu oameni liberi. Auschwitz-ul a răpit creaturilor mai întâi numele iar apoi viața, chiar dacă a priva de nume înseamnă deja, în tradiția ebraică, a-l priva pe om de existență. Lipsit de generativitate și de viață este și anti-Dumnezeu însuși, divinitate care nu este “persoană”, divinitate personală, ci personificare a omului în realizarea *posibilității răului*.

De aceea sfidarea lui Dumnezeu s-a confirmat prin faptul că i-a fost sustras planul creator, pentru a-l determina, denaturând ceea ce de la Început a fost deschis unei proiectări în devenire până la sfârșitul timpurilor. Universul material și mental al Shoah-ului ca anti-Dumnezeu reprezintă concret încercarea de a perfecționa acest proiect de moarte, chiar dacă Auschwitz-ul a rămas nedesăvârșit precum orașul cu marele turn Babel (Geneza 11, 1-9). Trufia oamenilor a fost până la urmă vanificată.

Conchizând, omul secolului al XX-lea, omul Shoah-ului, se confirmă a fi omul istoriei, rod al evoluției modelului inițial al Genezei, unde opera divină apare de la Început un *work in progress* care implică întreaga lume a cărui co-autor este într-un fel omul. În Biblie această cooperare pare să fie definită ca un proiect mesianic, eshatologic, îndreptat spre viitoarea dobândire a unei

perfecționări, a unei completări care corespunde esenței umane autentice. Deci, judecata asupra omului este încă imperfectă, iar mitul Începutului este în realitate un mit al *Éschaton*-ului, al Sfârșitului. Dacă judecata asupra omului, chipul și asemănarea divinității, este suspendată, înseamnă că legătura dintre Dumnezeu și om este una deschisă, neîncheiată, străbătută de acea libertate care a împiedicat în istorie, și la Auschwitz, corespondența fidelă a imaginii umane cu cea divină.

Cuvinte cheie: Shoah, Holocaust, Auschwitz, Dumnezeu, rău, teodicee, metafizică, atribute divine, conceptul de istorie, Neant, soluție finală, durere, libertate, gândire ebraică, cabala, hermeneutică, Biblie, anti-Geneză, anti-Dumnezeu, revelație, mesianism, eshatologie.

Bibliografie

Abrahamson I. (ed.), *Against Silence: the Voice and Vision of Elie Wiesel*, New York, Holocaust Library, 1985.

Adorno Th. W., *Minima moralia. Meditazioni della vita offesa*, Torino, Einaudi, 1974 (Tit. orig. *Minima moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*).

-, *Dialettica negativa*, Torino, Einaudi, Torino 1970 (tit. orig. *Negative Dialektik*).

-, *L'educazione dopo Auschwitz*, in *Parole chiave. Modelli critici*, Milano, Sugarco Edizioni, 1974 (tit. orig. *Stichworte. Kritische Modelle*).

Agamben G., *Il tempo che resta. Un commento alla Lettera ai Romani*, Torino, Boringhieri, 2000.

-, *Quel che resta di Auschwitz. L'archivio e la memoria*, Torino, Bollati Boringhieri, 1998.

Agus J.B., *Guideposts in Modern Judaism: an Analysis of Current Trends in Jewish Thought*, New York, Bloch, 1954.

Albertini F., *Eyihe asher Eyihe. Ex. 3,14 according to the Interpretation of Moses Mendelsson, Franz Rosenzweig and Martin Buber*, in *Jewish Studies at the Turn of the 20th Century. Vol. II: Judaism from the Renaissance to Modern Times, Proceedings of the 6th EAJS Congress Toledo 1998*, edited by J. Targarona Borrás, A. Saenz-Badillos, Leiden, Brill 1999.

Améry J., *Intellettuale ad Auschwitz*, Torino, Bollati Boringhieri, 1987 (tit. orig. *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*).

Ansorge D., *Dio tra misericordia e giustizia. La provocazione di Auschwitz e la speranza di riconciliazione universale*, in *Il bene e il male dopo Auschwitz. Implicazioni etico-teologiche per l'oggi. Atti del simposio internazionale (Roma, 22-25 settembre 1997)*, a cura di E. Baccarini e L. Thorson, Milano, Paoline, 1998.

Antelme R., *La specie umana*, Torino, Einaudi, 1969 (tit. orig. *L'Espèce humaine*).

Antiseri D.-Tagliagambe S., *Storia della filosofia dalle origini a oggi. Vol. XIII: Filosofi italiani del Novecento*, Milano, Bompiani, 2010.

Arendt H., *La banalità del male. Eichmann a Gerusalemme*, Milano, Feltrinelli, 1964 (tit. orig. *Eichmann in Jerusalem*).

Aristotele, *Introduzione alla filosofia (dalla Metafisica, libri I-IV; VI, IX, 10; XI, 1-8)*, a cura di A. Carlini, Bari, Laterza, 1920.

Ashkénazi L., “*E giunse alla fine dei tempi*”, in *Pensare Auschwitz*, in “Pardès”, Atti del Colloquio di Parigi. Palais de Luxembourg-Sorbonne, 5-7 novembre 1988, numero monografico – edizione italiana, Milano, s.d

Avril A.C.-Lenhardt P., *La lettura ebraica della scrittura*, a cura di A. Mello, Magnano (BI), Qiqajon, 1984.

Balentine S.E., *The Hidden God. The Hiding of the Face of God in the Old Testament*, Oxford, Oxford Univ. Press 1984.

Banon D., *La Lecture infinie: les voies de l'interpretation midrachique*, Paris, Seuil, 1987.

Barth K., *Filosofia e teologia*, Brescia, Morcelliana, 2010 (tit. orig. *Philosophie und Theologie*).

-, *L'Epistola ai Romani*, a cura di G. Miegge, Milano, Feltrinelli, 2009³ (tit. orig. *Der Römerbrief*).

-, *Filosofia e rivelazione*, a cura di V. Vinay, Milano, Silva 1965.

-, *Dio e il Niente*, a cura di R. Celada Ballanti, Brescia, Morcelliana, 2003.

Bastian T., *Auschwitz e la “menzogna di Auschwitz”*. *Sterminio di massa e falsificazione della storia*, Torino, Bollati Boringhieri, 1995 (tit. orig. *Auschwitz und die “Auschwitz-Lüge”. Massennord und Geschichtsfälschung*).

Bauer Y., *Ripensare l'Olocausto*, Milano, Baldini Castoldi Dalai, 2009 (tit. orig. *Rethinking the Holocaust*).

Beccaria Rolfi L.-Maida B., *Il futuro spezzato. I nazisti contro i bambini*, Firenze, Giuntina, 1997.

Ben-Chorin S., *Quale consolazione dopo la Shoà?*, Brescia, Morcelliana 2000 (tit. orig. *Ich lege meine Hand auf meinen Mund*).

-, *La fede ebraica. Lineamenti di una teologia dell'ebraismo sulla base del credo di Maimonide. Lezioni tenute presso l'Università di Tubinga*, Genova, Il melangolo, 1997 (tit. orig. *Jüdischer Glaube*).

Benjamin W., *Sul concetto di storia*, a cura di G. Bonola e M. Ranchetti, Einaudi, Torino 1997 (tit. orig. *Über den Begriff der Geschichte*).

-, *Frammento Teologico-politico*, in *Il concetto di critica nel romanticismo tedesco. Scritti 1919-22*, Torino, Einaudi 1982 (tit. orig. *Theologisch-politisches Fragment*).

Benso S., *Pensare dopo Auschwitz. Etica filosofica e teodicea ebraica*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1992.

-, *Auschwitz: ne va di Dio?*, in “Humanitas”, 2, 1989.

Benvenuto S. (ed.), *Se il Dio si nasconde: la decostruzione del Cristianesimo. Conversazione con Jean-Luc Nancy*, in “Lettera Internazionale”, 71, 2002

Berkowits E., *Faith After the Holocaust*, New York, Ktav, 1973.

Bibbia ebraica, a cura di rav D. Disegni, Firenze, Giuntina, 1999-2003, 4 voll.

Bonhoeffer D., *Resistenza e resa. Lettere e appunti dal carcere*, tr. S. Bologna, Milano, Bompiani, 1969 (tit. orig. *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*).

Blaga L., *Diferențialele divine*, București, Fundația pentru Literatură și Artă “Regele Carol II”, 1940.

Bloch E., *Ateismo nel cristianesimo. Per la religione dell'Esodo e del Regno*, Milano, Feltrinelli, 1990 (tit. orig. *Atheismus in Christentum. Zur Religion des Exodus und des Reichs*).

Bohman Th., *Das hebräische Denken im Vergleich mit dem griechischen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.

Bouillard H., *Karl Barth, I, Genèse et évolution de la théologie dialectique*, Paris, Aubier, 1957.

Boyer A. – Hayoun M.R., *L'Historiographie juive*, Paris, PUF, 2001.

Breiterman Z., *(God) after Auschwitz: Tradition and Change in post-Holocaust Thought*, Princeton, Princeton University Press, 1998.

Buber M., *L'eclissi di Dio. Considerazioni sul rapporto tra religione e filosofia*, Firenze, Passigli, 2001 (tit. orig. *Gottesfinsternis. Betrachtungen zur Beziehung zwischen Religion und Philosophie*).

-, *Due tipi di fede: fede ebraica e fede cristiana*, a cura di S. Sorrentino, Cinisello Balsamo, Paoline, 1995 (tit. orig. *Zwei Glaubensweisen*).

-, *Il principio dialogico e altri saggi*, a cura di Andrea Poma, Cinisello Balsamo, San Paolo, 1993.

-, *Mosè*, introduzione di P. C. Bori, Casale Monferrato, Marietti 1983.

-, *I racconti dei Chassidim*, Milano, Garzanti, 1979 (tit. orig. *Die Erzählungen der Chassidim*).

-, *Gog e Magog*, Milano, Bompiani, 1964 (tit. orig. *Gog und Magog: Eine Chronik*).

Cacciari M., *Della cosa ultima*, Milano, Adelphi, 2004.

-, *Icone della legge*, Milano, Adelphi, 2002

-, *Dell'inizio*, Milano, Adelphi, 1990.

-, *Giobbe nella cultura contemporanea*, in *Domande a Giobbe. Interviste sul problema del male*, a cura di M. Ciampa, Roma, Città Nuova, 1989.

-, *Intervento*, in *Chi è come te fra i muti. L'uomo di fronte al silenzio di Dio*, a cura di C. M. Martini, Milano, Garzanti, 1993.

Camon F. (ed.), *Autoritratto di Primo Levi*, Padova, Ed. Nord-Est, 1987.

Canobbio G., *Dio può soffrire?*, Brescia, Morcelliana, 2005.

Cappellini M.R., *André Neher. Tra esegesi ed ermeneutica*, Brescia, Morcelliana 2000.

Carabine D., *The Unknown God. Negative Theology in the Platonic Tradition: Plato to Eriugena*, Louvain-Grand Rapids, MI, Peeters-Eerdmans, 1995.

Cartesio R., *Meditazioni metafisiche*, a cura di L. Urbani Ulivi, Milano, Bompiani, 2001.

Carucci Viterbi B., *Una sottile voce di silenzio*, in *Chi è come te fra i muti. L'uomo di fronte al silenzio di Dio*, a cura di C. M. Martini, Milano, Garzanti, 1993.

Cattani P., *Dio sulle labbra dell'uomo. Paolo De Benedetti e la domanda incessante*, Trento, Il Margine, 2006.

Celan P., *Poesie*, a cura di G. Bevilacqua, Milano, Mondadori, 1998.

Ceronetti C., *La lanterna del filosofo*, Milano, Adelphi, 2005.

-, *Commento ad Isaia*, Milano, Adelphi, 1992.

-, *La vita apparente*, Milano, Adelphi, 1982.

Chenu B., *Tracce del volto. Dalla parola allo sguardo*, Magnano (Bi), Qiqajon, 1996 (tit. orig. *Trace d'un visage: de la parole au regard*).

Chi è come te fra i muti. L'uomo di fronte al silenzio di Dio, a cura di C. M. Martini, Milano, Garzanti, 1993.

Ciancio C., *Del male e di Dio*, Brescia, Morcelliana, 2006.

Cobb J.B., *Process Theology: an Introductory Exposition*, Philadelphia, Westminster Press, 1976.

Cohen A., *Il Talmud*, trad. di A. Toaff, Bari, Laterza, 1935.

Cohen A.A., *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*, New York, Crossroads Pub. Co., 1981.

Cohen H., *Religione della ragione dalle fonti del giudaismo*, a cura di A. Poma, Milano, San Paolo, 2004 (tit. orig. *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*).

Cohn-Sherbok D., *Holocaust Theology*, London, Lamp 1989.

Cusano N., *Il Dio nascosto*, a cura di L. Mandarino, Roma-Bari, Laterza, 2004.

-, *La visione di Dio*, a cura di G. Santinello, Milano, Mondadori, 1998.

Cusinato G., *Scheler. Il Dio in divenire*, Padova, Messaggero, 2002.

De Benedetti P., P. De Benedetti, *L'alfabeto ebraico*, a cura di G. Caramore, Brescia, Morcelliana, 2011, p. 28 ss.

- , *La chiamata di Samuele e altre letture bibliche*, Brescia, Morcelliana, 2006.
- , *Qohelet. Un commento*, a cura di G. Caramore, Brescia, Morcelliana, 2004.
- , *La morte di Mosè e altri esempi*, Brescia, Morcelliana 2005³.
- , “Chi sa?” *L’interpretazione ebraica della verità*, in G. Bottoni, G. Nason, *Secondo le Scritture. Chiese cristiane e popolo di Dio*, Bologna, EDB, 2002.
- , *E il loro grido salì a Dio. Commento all’Esodo*, a cura di G. Caramore, Brescia, Morcelliana, 2002.
- , *Quale Dio? Una domanda dalla storia*, Brescia, Morcelliana, 2000⁴.
- , *Raccogliere l’eredità di Etty Hillesum*, in *Il pensiero di un’estrema compassione. Atti degli incontri di Torino su Etty Hillesum* (Torino, 12 maggio 2000), a cura di M.G.Terzi, S. Terzi e S. Treves, Torino, Coop. Studi, 2000.
- , *A sua immagine. Una lettura della Genesi*, a c. di G. Caramore, Brescia, Morcelliana, 2000².
- , *Introduzione al giudaismo*, Brescia, Morcelliana, 1999.
- , *Riletture ebraiche: dal Midrash a Jonas*, in *Male, Bibbia e Occidente*, a cura di P. Lombardi, Brescia, Morcelliana, 1999.
- , *Ciò che tarda avverrà*, Magnano, Edizioni Qiqajon, Comunità di Bose, Magnano 1992.
- De Santis A., *Metamorfosi dello sguardo. Il vedere fra mistica, filosofia e arte*, Roma, Centro Studi Sant’Anselmo, 1996.
- Détienne M., *Les Maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Paris, Maspero 1967.
- Di Cesare D., *Grammatica dei tempi messianici*, Milano, Albo Versorio, 2008.
- Dostoevskij F.M., *I fratelli Karamazov*, tr. it. Agostino Villa, Torino, Einaudi, 1993 (tit. orig. *Brat’ia Karamazovy*).
- Dürrenmatt F., *Il sospetto*, Milano, Feltrinelli, 1992 (tit. orig. *Der Verdacht*).
- Dwork D., *Nascere con la stella*, Venezia, Marsilio, 1994 (tit. orig. *Children with a star: Jewish youth in Nazi Europe*).
- Eliach Y-, *Hasidic Tales of the Holocaust*, New York, Random House, 1982.
- Epstein I., *Il giudaismo. Studio storico*, Feltrinelli, Milano, 1967 (tit.orig. *Judaism. A Historical Presentation*).
- Everett R., in *The Impact of the Holocaust on Christian Theology*, “Christian-Jewish Relations”, 4, 1982.
- Fabris A., *Teologia e filosofia*, Brescia, Morcelliana, 2004.
- Fackenheim E. L., *Olocausto*, a cura di M. Giuliani, Brescia, Morcelliana, 2011 (tit. orig. *Holocaust*).
- , *Tiqqun. Riparare il mondo. I fondamenti del pensiero ebraico dopo la Shoah*, Milano, Medusa, 2010 (tit. orig. *To Mend the World. Foundations of Future Jewish Thought*).
- , *L’aggressione all’alleanza di Abramo. La necessità di una teologia in seguito all’Olocausto: ebraica, cristiana e anche musulmana*, in *Il bene e il male dopo Auschwitz. Implicazioni etico-teologiche per l’oggi. Atti del simposio internazionale (Roma, 22-25 settembre 1997)*, a cura di E. Baccarini e L. Thorson, Milano, Paoline, 1998.
- , *The Jewish Bible After the Holocaust*, Bloomington, Indiana Univ. Press, 1991.
- , *What is Judaism? An Interpretation for the Present Age*, New York, Syracuse University Press, 1987.
- , *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*, New York, Schocken Books, 1978.
- , *God’s Presence in History: Jewish Affirmations and Philosophical Reflections*, New York, Harper & Row, 1970.
- Fejtő F., *Il destino dell’ebreo*, Milano, Edizioni di Comunità, 1961 (tit. orig. *Dieu et son Juif*).
- Feuerbach L., *L’essenza del Cristianesimo*, a cura di A. Banfi, Milano, Feltrinelli, 1960 (tit. orig. *Das Wesen des Christentums*).

- , *Grundsätze der Philosophie der Zukunft*, in *Kleine philosophische Schriften (1842-1845)*, Leipzig, Verlag Felix Meiner, 1950.
- Fichte J.G., *L'iniziazione alla vita beata ovvero la dottrina della religione*, in *La Dottrina della religione*, a cura di G. Moretto, Napoli, Guida, 1989 (tit. orig. *Anweisung zum seeligen Leben*).
- Fine L., A. Rodrigue A.- Zipperstein S.J. (edd.), *Physician of the Soul, Healer of the Cosmos: Isaac Luria and His Kabbalistic Fellowship*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2003.
- Fishbane M., *Biblical Mith and Rabbinic Mithmaking*, Oxford, Oxford University Press, 2003.
- Fontana F.M., *Auschwitz, la lingua della morte, la morte della lingua*, in "La Rassegna mensile di Israel", vol. LXX, n. 2, Maggio – Agosto 2004.
- Fornara R., *La visione contraddetta. La dialettica fra visibilità e non visibilità divina nella Bibbia ebraica*, Roma, Pontificio Istituto Biblico 2004.
- Forte B., *Sui sentieri dell'Uno. Saggi di storia della teologia*, Cinisello Balsamo (MI), San Paolo, 1992.
- Forte B.- Quinzio S., *Solitudine dell'uomo, solitudine di Dio*, Brescia, Morcelliana 2003.
- Franceschelli O., *Löwith. Le sfide della modernità tra Dio e nulla*, Roma, Donzelli, 2000.
- Gadamer H.G., *Verità e metodo*, a cura di G. Vattimo, Milano, Bompiani, 1972 (tit. orig. *Wahrheit und Methode*).
- Galantino N., *Crisi della modernità e antropologia di ispirazione neoebraica*, "Veritas", 15, 2006.
- Gersonide, *Le guerre del Signore*, in M. Zonta, *La filosofia ebraica medievale*, Roma-Bari, Laterza 2002.
- Giuliani M., *Il pensiero ebraico dopo la Shoà. Forme della riflessione filosofica*, in D. Bidussa, *Ebraismo*, Torino, Einaudi, 2008
- , *Il pensiero ebraico contemporaneo*, Brescia, Morcelliana, 2003.
- , *Theological Implications of the Shoah. "Caesura" and "Continuum" as Hermeneutic Paradigms of a Jewish Theodicy*, New York, Peter Lang, 2002.
- , *Cristianesimo e Shoà. Riflessioni teologiche*, Brescia, Morcelliana, 2000.
- , *Auschwitz nel pensiero ebraico. Frammenti dalle "teologie dell'Olocausto"*, Brescia, Morcelliana, 1998.
- Givone S., *Storia del nulla*, Roma-Bari, Laterza, 2008.
- , *Il bibliotecario di Leibniz. Filosofia e romanzo*, Torino, Einaudi, 2005.
- Gherardini B., *Theologia Crucis. L'eredità di Lutero nell'evoluzione teologica della Riforma*, Roma, Paoline, 1978.
- Giovanni della Croce (santo), *Opere*, a cura di p. Nazareno dell'Addolorata OCD, Roma, Postulazione Generale dei Carmelitani Scalzi, 1959.
- Glanz D., *Buber's Concept of Holocaust and History*, "Forum on the Jewish People, Zionism and Israel", 30-31, 1978.
- Gnani P., *Scrivere poesie dopo Auschwitz. Paul Celan e Theodor W. Adorno*, Firenze, Giuntina, 2010.
- Goldmann L., *Le dieu caché*, Paris, Gallimard, 1959.
- Greenberg G., *The Death of History and the Life of Akeda: Voices from the War*, in St. R. Haynes – J. K. Roth (eds.), *The Death of God Movement and the Holocaust*, Westport, Conn. – London, Greenwood Press, 1999.
- Greenberg I., *Between Holocaust and Redemption: Silence, Cognition, and Eclipse*, in S. Katz (ed.), in *The Impact of the Holocaust on Jewish Theology*, New York, University Press, 2005.
- , *The Jewish Way: Living the Holidays*, New York, Summit Books, 1988.
- , *Religious Values After the Holocaust: A Jewish View*, in *Jews and Christians After the Holocaust*, ed. by Abraham Peck, Philadelphia, Fortress Press, 1982.
- , *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, Modernity After the Holocaust*, in *Auschwitz: Beginning of a New Era?*, edited by E. Fleischner, New York, Ktav Pub. House, 1977.

-, *On Covenantal Theology and the Self-Limited God*, in E. Feinstein (ed.), *Jews and Judaism in the XXI Century. Human Responsibility, the Presence of God, and the Future of the Covenant*, Woodstock, Jewish Lights Publishing, 2007.

Hegel G.W.F., *Introduzione alla storia della filosofia*, Bari, Laterza, 1982 (tit. orig. *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*).

-, *Lezioni sulla storia della filosofia*, Firenze, La Nuova Italia, 1981, 3 voll. (tit. orig. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*).

-, *Fenomenologia dello spirito*, Firenze, La Nuova Italia, 1976, voll. 2. (tit. orig. *Die Phaenomenologie des Geistes*).

-, *Lezioni sulla filosofia della religione*, Bologna, Zanichelli, 1973-1974, voll. 2 (tit. orig. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*).

-, *Lezioni sulla filosofia della storia*, Firenze, La Nuova Italia, 1941, 4 voll. (tit. orig. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*).

Heidegger M., *Che cos'è metafisica?*, a cura di F. Volpi, Milano, Adelphi 2001 (tit. orig. *Was ist Metaphysik?*).

-, *Lettera sull' "umanismo"*, Milano, Adelphi, 1998, p. 31 (tit. orig. *Brief über den Humanismus*).

-, *Segnavia*, a cura di F. Volpi, Milano, Adelphi, 1987 (tit. orig. *Wegmarken*).

-, *Identità e differenza*, in «Aut-Aut», 187-188, 1982.

-, *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*, Frankfurt a. M., Klostermann, 1981.

Heine H., *Sämtliche Schriften*, hrsg. von Klaus Biergleb, München, Hanser, 1976.

Heschel A.J., -, *Il messaggio dei profeti*, Roma, Borla, 2007 (tit. orig. *The Prophets*).

-, *Dio alla ricerca dell'uomo (Una filosofia dell'ebraismo)*, Roma, Borla, 2006 (Tit. orig. *God in Search of Man: a Philosophy of Judaism*).

-, *La discesa della Shekinah*, Magnano (BI), Qiqajon, 2003.

-, *L'uomo non è solo. Una filosofia della religione*, Milano, Mondadori, 2001 (Tit. orig. *Man is not Alone. A Philosophy of Religion*).

Hillesum E., *Diario 1941-1943*, Milano, Adelphi, 2003 (tit. orig. *Dagboek van Etty Hillesum, 1941-1943*).

-, *Lettere 1942-1943*, a cura di C. Passanti, Milano, Adelphi, 2001 (tit. orig. *Brieven 1942-1943*).

Hirschmann M., *Theology and Exegesis in Midrashic Literature*, in *Interpretation and Allegory, From Antiquity to the Modern Period*, ed. J. Whitman, Leiden, Brill, 2000.

Horkheimer M., *La nostalgia del totalmente Altro*, a cura di R. Gibellini, Brescia, Queriniana, 1970.

Hübner K., *La verità del mito*, Milano, Feltrinelli, 1990 (tit. orig. *Die Wahrheit des Mythos*).

Idel M., *Fiul lui Dumnezeu si mistica evreiasca*, Iasi, Polirom, 2010 (tit. orig. *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*).

-, *Panim. On facial Representations in Jewish Thought: Some Correlational Instances*, in *On Interpretation in the Arts: Interdisciplinary Studies in Honor of Moshe Lazar*, ed. by N. Yaari, Tel Aviv, The Yolanda and David Katz Faculty of the Arts, Tel Aviv University, 2000.

-, *Cabbalà. Nuove prospettive*, Firenze, Giuntina, 1996, pp. 175-176 (tit. orig. *Kabbalah: New Perspectives*).

Il bene e il male dopo Auschwitz. Implicazioni etico-teologiche per l'oggi. Atti del simposio internazionale (Roma, 22-25 settembre 1997), a cura di E. Baccarini e L. Thorson, Milano, Paoline, 1998.

Il settantunesimo senso. Omaggio a Paolo De Benedetti, numero speciale della rivista "Humanitas", Brescia, gennaio-febbraio 2006.

I presocratici. Testimonianze e frammenti, a cura di G. Giannantoni, Roma-Bari, Laterza, 1975.

Jakobovits I., *Some Personal, Theological and Religious Responses to the Holocaust*, "Holocaust and Genocide Studies", 3-4 (1988).

Jaspers K., *I grandi filosofi*, Milano, Longanesi, 1973 (tit. orig. *Die grossen Philosophen*).

-, *Origine e senso della storia*, Edizioni di Comunità, Milano 1972² (tit. orig. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*).

Jonas H., *Memorie. Conversazioni con Rachel Salamander* Genova, Il Melangolo, 2008 (tit. orig. *Erinnerungen*).

-, *Dio è un matematico? Sul senso del metabolismo*, Genova, Il melangolo, 1995 (Tit. orig. *Ist Gott ein Mathematiker? Vom Sinn des Stoffwechsels*).

-, *Il principio di responsabilità*, Torino, Einaudi, 1993 (tit. orig. *Das Prinzip Verantwortung*).

-, *Il concetto di Dio dopo Auschwitz. Una voce ebraica*, tr. C. Angelino, Genova, Il Melangolo, 1989 (tit. orig. *Der Gottesbegriff nach Auschwitz: eine jüdische Stimme*).

Jones M.S., *The Metaphysics of Religion: Lucian Blaga and Contemporary Philosophy*, Madison NJ, Fairleigh Dickinson Univ. Press, 2006.

Jüngel E., *L'Essere di Dio è nel divenire. Due studi sulla teologia di Karl Barth*, Casale Monferrato, Marietti, 1986 (tit. orig. *Gottes Sein ist im Werden. Verantwortliche Rede vom Sein Gottes bei Karl Barth, eine Paraphrase*).

Kant I., *La religione entro i limiti della sola ragione*, Roma-Bari, Laterza, 2007 (tit. orig. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*).

-, *Opus postumum*, a cura di V. Mathieu, Roma-Bari, Laterza, 2004.

-, *Sul fallimento di tutti i tentativi filosofici in teodicea (1791)*, in *Scritti di filosofia della religione*, a cura di G. Riconda, Milano, Mursia, 1989 (tit. orig. *Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee*).

-, *Critica del giudizio*, Bari, Laterza, 1970 (tit. orig. *Die Kritik der Urteilskraft*).

-, *Critica della ragion pura*, Bari, Laterza, 1959 (tit. orig. *Die Kritik der reinen Vernunft*).

-, *Prolegomeni ad ogni metafisica sicura che vorrà presentarsi come scienza*, a cura di A. Banfi, Milano, Mondadori, 1944 (tit. orig. *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*).

-, *Critica della Ragion pratica*, a cura di B. Croce e G. Gentile, Bari, Laterza, 1924 (tit. orig. *Kritik der praktischen Vernunft*).

Kasper W., *L'assoluto e la storia nella filosofia dell'ultimo Schelling*, Milano, Jaca Book, 1986 (tit. orig. *Das Absolute in der Geschichte. Philosophie und Theologie der Geschichte in der Spätphilosophie. Schellings*).

Katz S.T., *Post-Holocaust Dialogues: Critical Studies in Modern Jewish Thought*, New York, New York Univ. Press, 1985.

-, (ed.), in *The Impact of the Holocaust on Jewish Theology*, New York, University Press, 2005.

Kirschner R., *Rabbinic Responsa of the Holocaust Era*, New York, Schocken Books, 1985.

Klein E., *Kabbalah of Creation: The Mysticism of Isaac Luria, Founder of Modern Kabbalah*: Berkeley, North Atlantic Books: 2005.

Klemperer V., *LTI. Notizbuch eines Philologen*, Halle, Max Niemayer Verlag, 1957.

Kolitz Z., *Yosl Rakover si rivolge a Dio*, tr. it. di A. L. Callow, Milano, Adelphi, 1997 (tit. orig. *Yosl Rakover Talks to God*).

Kuhn P., *Gottes Trauer und Klage in der rabbinischen Überlieferung (Talmud und Midrash)*, Leiden, Brill, 1978.

Küng H., -, *Ciò che credo*, Milano, Rizzoli, 2010 (tit. orig. *Was ich glaube*).

-, *Dalla nascita del mondo alla morte di Gesù*, Rizzoli, Bur, 2009.

-, *Ebraismo. Passato, presente, futuro*, Milano, Rizzoli, 1995 (tit. orig. *Das Judentum. Wesen und Geschichte*).

-, *Incarnazione di Dio. Introduzione al pensiero teologico di Hegel, prolegomeni ad una futura cristologia*, Brescia, Queriniana, 1972 (tit. orig. *Menschwerdung Gottes. Eine Einführung in Hegels theologisches Denken als Prolegomena zu einer künftigen Christologie*).

Kushner H., *Encountering the Living God*, in E. Feinstein (ed.), *Jews and Judaism in the XXI Century. Human Responsibility, the Presence of God, and the Future of the Covenant*, Woodstock, Jewish Lights Publishing, 2007.

Lamm N., *The Face of God. Thoughts on the Holocaust*, in B. H. Rosenberg and F. Heuman (edd.), *Theological and halakhic reflections on the Holocaust*, New York, Ktav, 1992.

Lapide P. - Moltmann J., *Monoteismo ebraico – dottrina trinitaria cristiana*, Brescia, Queriniana, 1980 (tit. orig. *Jüdischer Monotheismus – Christliche Trinitätslehre. Ein Gespräch*).

Laqueur W., *The Terrible Secret: Suppression of the Truth about Hitler's "Final Solution"*, Boston-Toronto, Little, Brown and Company, 1980.

Laras G., *Il pensiero filosofico di Mosè Maimonide*, Roma, Carucci, 1985.

Leclercq J., *L'amour des lettres et le désir de Dieu. Initiation aux auteurs du Moyen Age*, Paris, Éditions du Cerf, 1957.

Leibniz G.W., *Saggi di teodicea. Sulla bontà di Dio, sulla libertà dell'uomo, sull'origine del male*, a cura di V. Mathieu, Cinisello Balsamo (MI), Ed. San Paolo, 1994 (tit. orig. *Essais de théodicée*).

-, *Die philosophischen Schriften*, ed. G.I. Gerhardt, Hildesheim, Olms, 1960 (Berlin, 1880).

Leopardi G., *Zibaldone di pensieri*, a cura di G. Pacella, Milano, Garzanti, 1991.

Levi P., *Se questo è un uomo. La tregua*, Torino, Einaudi, 1995.

Levi Della Torre S., *Zone di turbolenza. Intrecci, somiglianze e conflitti*, Milano, Feltrinelli, 2003.

Lévinas E., *Di Dio che viene all'idea*, a cura di S. Petrosino, Milano, Jaca Book, 2007 (tit. orig. *De Dieu qui vient à l'idée*).

-, *Difficile libertà. Saggi sul giudaismo*, Milano, Jaca Book, 2004 (tit. orig. *Difficile Liberté*).

-, *Nell'ora delle nazioni. Letture talmudiche e scritti filosofico-politici*, a cura di S. Facioni, Milano, Jaca Book, 2001 (tit. orig. *A l'heure des nations*).

-, *Alcune riflessioni sulla filosofia dell'hitlerismo*, Macerata, Quodilibet, 1996 (tit. orig. *Quelques réflexions sur la philosophie de l'hitlérisme. Suivi d'un essai de Miguel Abensour*).

-, *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*, Paris, LGF, 1990.

-, *Trascendenza e intelligibilità*, a cura di F. Camera, Genova, Marietti, 1990 (tit.orig. *Transcendance et intelligibilité*).

-, *Al di là del versetto: letture e discorsi talmudici*, Napoli, Guida, 1986 (tit. Orig. *L'Au-delà du verset: lectures et discours talmudiques*).

-, *Filosofia, giustizia e amore. Conversazione con E. Lévinas*, trad. it. di R. Cristin, "aut-aut", 209-210, 1985.

-, *Totalità e infinito. Saggio sull'esteriorità*, Milano, Jaca Book, Milano 1980 (tit. orig. *Totalité et infini, Essai sur l'extériorité*).

Lifschitz J. (ed.), *The Klausenberger Rebbe. The War Years*, Southfield MI, Targum, 2003.

Loewenich W. von, *Luthers Teologia Crucis*, München, Kaiser, 1939.

Löhner M., *Riflessioni dogmatiche sugli attributi e sui modi di agire di Dio*, in *Mysterium Salutis II/I*, a cura di M. Löhner e J. Feiner, Brescia, Queriniana, 1969 (tit. orig. *Mysterium salutis: Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik*).

Löwith K., *Dio, uomo e mondo nella metafisica da Cartesio a Nietzsche*, a cura di O. Franceschelli, Roma, Donzelli, 2000 (tit. orig. *Gott, Mensch und Welt in Metaphysik von Descartes bis zu Nietzsche*).

-, *Critica dell'esistenza storica*, Napoli, Morano, 1967 (tit. orig. *Gesammelte Abhandlungen. Zur Kritik der geschichtlichen Existenz*).

-, *Significato e fine della storia. I presupposti teologici della filosofia della storia*, Milano, Il Saggiatore, 1963 (tit. orig. *Meaning in History. The Theological Implications of the Philosophy of History*).

-, *Da Hegel a Nietzsche*, a cura di G. Colli, Torino, Einaudi, 1949 (tit. orig. *Von Hegel zu Nietzsche*).

Lutero M., *La lettera ai Romani (1515-1516)*, a cura di F. Buzzi, Cinisello Balsamo (MI), San Paolo, 1991.

-, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, hrsg. von G. Buchwald u. O. Brenner, Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1883-1912.

Malka S., *Emmanuel Lévinas. La vita e la traccia*, Milano, Jaca Book, 2003 (tit. orig. *Emmanuel Lévinas. La vie et la trace*).

Mancini I., *Frammento su Dio*, a cura di A. Aguti, Brescia, Morcelliana, 2000.

-, *Kant e la teologia*, Assisi, Cittadella, 1975.

Mancuso V., -, *Io e Dio. Una guida dei perplessi*, Milano, Rizzoli, 2011.

-, *Hegel teologo*, Casale Monferrato, Piemme, 1996.

Marga A., *Fratii mai mari – Intalniri cu iudaismul*, Bucarest, Hasefer, 2009.

Martin-Achard R., *Abraham sacrificant. De l'épreuve du Moriya à la nuit d'Auschwitz*, Aubonne, Editions du Moulin, 1988.

Martini C.M., *Il Dio nascosto. Meditazione sulla Sindone*, Milano, Centro Ambrosiano, 2010.

-, *Vita di Mosè*, a cura di P. Stancari S.I., Roma, Borla, 2005.

Maybaum I., *The Face of God after Auschwitz*, Amsterdam, Polak and van Gennep, 1965.

Maza B., *With Fury poured out: the Power of the Powerless during the Holocaust*, New York, Shapolsky Publishers 1989.

Meister Eckhart , *I Sermoni*, a cura di M. Vannini, Milano, Paoline, 2002.

-, *La nobiltà dello spirito*, a cura di M. Vannini, Casale Monferrato, Piemme, 1996.

Mello A., *Ebraismo*, Brescia, Queriniana, 2000.

Mendelssohn M., *Gesammelte Werke*, Berlin, Frommann Verlag, 1991, Bd. 9/1.

Metz J.B., *Ökumene nach Auschwitz*, in *Gott nach Auschwitz*, hrsg. von E. Kogon, J.B. Metz, Freiburg, Herder, 1979.

Miegge M., *Lutero giovane*, Milano, Feltrinelli, 1977.

Midrash and Literature, ed. G. Hartman and S. Budick, New Haven, Conn. Yale U.P., 1986.

Midrashim. Fatti e personaggi biblici nell'interpretazione ebraica tradizionale. Testi scelti e tradotti a cura di R. Pacifici, Genova, Marietti, 1986.

Moltmann J., *Il Dio crocifisso. La croce di Cristo, fondamento e critica della teologia cristiana*, Brescia, Queriniana, 2002 (tit. orig. *Der gekreuzigte Gott*).

-, *L'avvento di Dio*, Brescia, Queriniana, 1998 (tit. orig. *Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie*).

-, *Dio nella creazione. Dottrina ecologica della creazione*, Brescia, Queriniana, 1986 (tit. orig. *Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre*).

-, *Trinità e Regno di Dio. La dottrina su Dio*, Brescia, Queriniana, 1983 (tit. orig. *Trinität und Reich Gottes. Zur Gotteslehre*).

-, ed., *Le origini della teologia dialettica*, Brescia, Queriniana, 1976 (tit. orig. *Anfänge der dialektischen Theologie*).

Mopsik, *Una teosofia metastorica dell'Olocausto: lineamenti di un modello ispirato al pensiero cabalistico*, in *Pensare Auschwitz*, in "Pardès", Atti del Colloquio di Parigi. Palais de Luxembourg-Sorbonne, 5-7 novembre 1988, numero monografico – edizione italiana, Milano, s.d

Mosè Maimonide, *La guida dei perplessi*, a cura di M. Zonta, Torino, Utet, 2005.

Mottolèse M., *Dio nel giudaismo rabbinico. Immagini e mito*, Brescia, Morcelliana, 2010.

-, *Le forme di Dio e la tradizione rabbinica. Per una fenomenologia del discorso mitico e mistico nel monoteismo ebraico*, «Etica & Politica / Ethics & Politics», 2 (2006).

- , *Sulla costituzione ermeneutica del pensiero rabbinico*, in “Teoria”, 1, 2003.
- Mussner F., *Il popolo della promessa. Per il dialogo cristiano-ebraico*, Roma, Città Nuova, 1982 (Tit. orig. *Traktat über die Juden*).
- Nadler S., *Spinoza. A life*, Cambridge, University Press, 1999.
- Navè Levinson P., *Introduzione alla teologia ebraica*, a cura di P. De Benedetti, Cinisello Balsamo, San Paolo, 1996 (tit. orig. *Einführung in die rabbinische Theologie*).
- Natoli S., *I nuovi pagani*, Milano, Il Saggiatore, 1995.
- Necker G., *Einführung in die lurianische Kabbala*. Frankfurt a. M., Verlag der Weltreligionen, 2008.
- Neher A., *Chiavi per l'ebraismo*, Genova, Marietti, 1988 (tit. orig. *Clefs pour le judaïsme*).
- L'essenza del profetismo*, Casale Monferrato, Marietti, 1984 (tit. orig. *L'Essence du Prophétisme*).
- , *L'esilio della Parola* Casale Monferrato, Marietti, 1983 (tit.orig, *L'exile de la parole. Du silence biblique au silence d'Auschwitz*).
- , *L'identità juive*, Paris, Seghers, 1977.
- Neudecker R., *I vari volti del Dio unico. Cristiani ed Ebrei in dialogo*, Casale Monferrato (AL), Marietti 1990 (tit. orig. *Die vielen Gesichter des einen Gottes. Christen und Juden im Gespräch*).
- Neusner J., *Stranger at Home. Zionism, “The Holocaust,” and American Judaism*, Eugene, OR, Wipf and Stock, 2003.
- , *Death and Birth of Judaism. The Impact of Christianity, Secularism, and the Holocaust on Jewish Faith*, Lanham MD, University Press of America, 2000.
- , *The Jewish War against the Jews. Reflections on Golah, Shoah, and Torah*. New York, Ktav, 1984.
- Nietzsche F., *La gaia scienza e Idilli di Messina*, a cura di G. Colli, Milano, Adelphi, 2001 (tit. orig. *Die fröhliche Wissenschaft*).
- Oshry E., *Responsa. Dilemmi etici e religiosi nella Shoà*, a cura di M. Giuliani, Brescia, Morcelliana, 2004 (tit. orig. *Responsa from the Holocaust*).
- Otto R., *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München, Beck'sche, 1936.
- Pareyson L., *Ontologia della libertà. Il male e la sofferenza*, pref. di Gianni Vattimo, Torino, Einaudi, 2000.
- , *Filosofia della libertà*, Genova, Il Melangolo, 1990.
- Pascal B., *Pensieri*, a cura di P. Serini, Torino, Einaudi 1967 (tit. orig. *Pensées*).
- Pensare Auschwitz*, in “Pardès”, Atti del Colloquio di Parigi. Palais de Luxembourg-Sorbonne, 5-7 novembre 1988, numero monografico – edizione italiana, Milano, s.d.
- Perone U.-Ciancio G. -Ferretti G.-Pastore A.M., *In lotta con l'Angelo*, Torino, Sei, 1989.
- Pittinger W.N., *God in Process*, London, SCM Press, 1967.
- Platone, *I Dialoghi. L'apologia e le epistole*, a cura di E. Turolla, Milano-Roma, Rizzoli, 1953, 3 voll.
- Plotino, *Dio. Scelta e traduzione dalle “Enneadi”*, introduzione di A. Banfi, Torino, Paravia, 1925.
- Pollefeyt D., *La moralità di Auschwitz? Confronto critico con l'interpretazione etica dell'Olocausto di Peter J. Haas*, in *Il bene e il male dopo Auschwitz. Implicazioni etico-teologiche per l'oggi. Atti del simposio internazionale (Roma, 22-25 settembre 1997)*, a cura di E. Baccarini e L. Thorson, Milano, Paoline, 1998.
- Possenti V., *Dio e il Male*, Torino, Sei, 1995.
- Putnam H., *Jewish Philosophy as a Guide to Life. Rosenzweig, Buber, Lévinas, Wittgenstein*, Bloomington, Indiana University Press, 2008.

Quinzio S., *La tenerezza di Dio. L'ultima intervista sulla vita e sulla fede*, a cura di L. Lestigi, Roma, Liberal, 1997.

-, *Diario profetico*, Milano, Adelphi, 1996.

-, *Dalla gola del leone*, Milano, Adelphi, 1993.

-, *La sconfitta di Dio*, Milano, Adelphi, 1992.

-, *La croce e il nulla*, Milano, Adelphi, 1984.

-, *La fede sepolta*, Milano, Adelphi, 1978.

Quinzio S.-Stefani P., *Monoteismo ed ebraismo*, Roma, Armando, 1975

Rad G. von, *Teologia dell'Antico Testamento*, Vol. I: *Teologia delle tradizioni storiche d'Israele*, Brescia, Paideia, 1974 (tit. orig. *Theologie des Alten Testament*).

-, *Teologia dell'Antico Testamento*, Vol. II: *Teologia delle tradizioni profetiche d'Israele*, Brescia, Paideia, 1974 (tit. orig. *Theologie des Alten Testament*).

Rahner K., *Worte ins Schweigen*, Innsbruck, Felizia Rauch Verlag, 1956.

Rashi di Troyes, *Commento all'Esodo*, a cura di S. J. Sierra, Genova, Marietti, 1988

Rawidowicz S., *On Interpretation*, in *Studies in Jewish Thought*, Philadelphia, Magnes Press, 1975.

Rejak S., *Antitheology as a Response to the Shoah*, in *Miśnienie po Zagładzie Głowy z Polski (Thinking after the Holocaust. Voices from Poland)*, ed. by S. Rejak, Warszawa- Kraków, Muza, 2008.

Ricoeur P., *L'herméneutique biblique*, Paris, Le Cerf, 2000.

-, *Il male. Una sfida alla filosofia e alla teologia*, Brescia, Morcelliana, 1993 (tit. orig. *Le mal. Un défi à la philosophie et à la théologie*).

Rosenzweig F., "L'Eterno". *Mendelssohn e il nome di Dio*, in Id., *La Scrittura. Saggi dal 1914 al 1929*, a cura di G. Bonola, Roma, Città Nuova, 1991.

-, *La stella della redenzione*, Genova, Marietti 1985 (tit. orig. *Der Stern der Erlösung*).

Rostagno S.- Quinzio S.-Gentiloni, F. -Miegge M.-Tourn, G. *Dio e la storia*, Torino, Claudiana, 1990.

Rubenstein R., *Religion and the Uniqueness of the Holocaust*, in *Is the Holocaust Inique? Perspective on Comparative Genocide*, ed. by A. S. Rosenbaum, Boulder-Oxford, Westview Press, 1996.

-, *Alleanza e divinità. L'Olocausto e la problematica della fede*, in *Pensare Auschwitz*, in "Pardès", Atti del Colloquio di Parigi. Palais de Luxembourg-Sorbonne, 5-7 novembre 1988, numero monografico – edizione italiana, Milano, s.d.

-, *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1966.

-, *Morality and Eros*, New York, McGraw-Hill, 1970.

Ruggenini M., *Il Dio assente. La filosofia e l'esperienza del divino*, Milano, Bruno Mondadori, 1997.

Schaefer P., *The Hidden and Manifest God: Some Major Themes in Early Jewish Mysticism*, Albany, State University of New York Press, 1992.

Schechter S., *Aspects of Rabbinic Theology*, Woodstock, Jewish Lights Publishing, 1993.

Schelling F.W.J., *Filosofia della rivelazione*, a cura di A. Bausola, Milano, Bompiani, 2002 (tit. orig. *Philosophie der Offenbarung*).

-, *Introduzione filosofica alla Filosofia della mitologia*, a cura di L. Lotito, Milano, Bompiani, 2002 (tit. orig. *Philosophische Einleitung in die Philosophie der Mythologie*).

-, *Conferenze di Erlangen*, in *Scritti sulla filosofia, la religione, la libertà*, a cura di L. Pareyson, Milano, Mursia, 1990 (tit. orig. *Erlangen Vorträge*).

- , *Lezioni di Stoccarda*, in *Scritti sulla filosofia, la religione, la libertà*, a cura di L. Pareyson, Milano, Mursia, 1990 (tit. orig. *Stuttgarter Privatvorlesungen*).
- Schökel L.A. – Gutiérrez G., *La missione di Mosè. Meditazioni bibliche*, Roma, AdP, 1991 (tit. orig. *La misión de Moisés. Meditaciones bíblicas*).
- Scholem G., *Il Nome di Dio e la teoria cabbalistica del linguaggio*, Milano, Adelphi, 1998 (tit. orig. *Der Name Gottes und die Sprachtheorie der Kabbala*).
- , *La cabala*, Roma, Edizioni Mediterranee, 1992 (tit. orig. *Kabbalah*).
- , *Judaism*, in *Contemporary Jewish Religious Thought*, A. Cohen, P. Mendes-Flohr (edd.), New York, Ch. Scribner & Sons, 1987.
- , *Concetti fondamentali dell'ebraismo*, Genova, Marietti 1986 (tit. orig. *Über einige Grundbegriffe des Judentums*).
- , *Le grandi correnti della mistica ebraica*, Milano, Il Saggiatore, 1965 (tit. orig. *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*).
- , *Judaica*, I, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1963.
- Schopenhauer A., *Il mondo come volontà e rappresentazione*, a cura di G. Riconda, Milano, Mursia, 1985 (tit. orig. *Die Welt als Wille und Vorstellung*).
- Schweid E., *Wrestling Until Daybreak: Searching for Meaning in the Thinking on the Holocaust*, Lanham, University Press of America, 1994.
- Sciacca M. F., *Karl Barth*, in *Filosofia, oggi*, Vol. I, Milano, Marzorati, 1970.
- Semprún J. – Wiesel E., *Dialogo sull'Olocausto*, Parma, Guanda, 1996 (tit. orig. *Se taire est impossible*).
- Serra A., *Memoria*, in *Nuovo Dizionario di Teologia Biblica*, a cura di P. Rossano, G. Ravasi, A. Girlanda, Milano, Paoline, 1994.
- Šestov L., *Atene e Gerusalemme. Saggio di filosofia religiosa*, tr. it. Milano, Bompiani, 2005.
- , *Bilancio di Giobbe. Peregrinazioni attraverso le anime*, tr. it. Milano, Adelphi, 1991.
- Severino E., *Il nulla e la poesia. Alla fine dell'età tecnica: Leopardi*, Milano, Rizzoli, 1992
- Silesius A., *Der cherubinische Wandersmann*, Krefeld, Scherpe Verlag, 1948.
- Soloveitchik J. B., *Riflessioni sull'ebraismo*, a cura di A. R. Besdin, Firenze, Giuntina 1998, pp. 187-189 (tit. orig. *Reflections of the Rav*).
- Spinoza B., *Trattato sull'emendazione dell'intelletto*, a cura di E. De Angelis, Milano, SE, 2009.
- , *Etica dimostrata secondo l'ordine geometrico*, Torino, Bollati Boringhieri, 1992.
- , *Breve trattato su Dio, l'uomo e il suo bene*, a cura di F. Mignini, L'Aquila, Japadre, 1986.
- , *Trattato teologico-politico*, Torino, Einaudi, 1980.
- , *Epistolario*, a cura di A. Droetto, Torino, Einaudi, 1974.
- , *Ethica*, hrsg. von C. Gebhardt, Heidelberg, Carl Winter, 1925.
- Stefani P., *Il nome e la domanda*, Brescia, Morcelliana, 1998.
- Stein E., *Scientia Crucis. Studio su San Giovanni della Croce*, Roma, Edizioni OCD, 1998 (tit. orig. *Kreuzeswissenschaft. Studie über Joannes a Cruce*).
- , *Vie della conoscenza di Dio*, Padova, Ed. Messaggero 1983.
- Stern F., *Dreams and Delusions. The Drama of German History*, New York, Knopf, 1987.
- Strauch M., *La teologia della crisi*, a cura di G. Miegge, Roma, Doxa, 1928 (tit. orig. *Die Theologie Karl Barths*).
- Taubes J., *Escatologia occidentale*, Milano, Garzanti, 1997 (tit. orig. *Abendländische Eschatologie*).
- , *La teologia politica di san Paolo. Lezioni tenute dal 23 al 27 febbraio 1987 alla Forschungsstätte della Evangelische Studiengemeinschaft di Heidelberg*, Milano, Adelphi, 1997 (tit. orig. *Die politische Theologie des Paulus*).
- Toth I., *La filosofia e il suo luogo nello spazio della spiritualità occidentale. Una apologia*, a cura di R. Romani, Torino, Bollati Boringhieri, 2007.

Traverso E., *Auschwitz e gli intellettuali*, Bologna, il Mulino, 2004.

Trigano S., *Un non-monumento per Auschwitz*, in *Pensare Auschwitz*, in “Pardès”, Atti del Colloquio di Parigi. Palais de Luxembourg-Sorbonne, 5-7 novembre 1988, numero monografico – edizione italiana, Milano, s.d

Turner J.A. , *Philosophical and Midrash Thinking on the Fateful Events of Jewish History*, in *The Impact of the Holocaust*.

Unamuno M. de, *Del sentimento tragico della vita, negli uomini e nella vita*, Firenze, Rinascimento del Libro, 1937 (tit. orig. *Sentimiento trágico de la vida*).

Urbach E., *The Sages, Their Concepts and Beliefs*, Jerusalem 1968.

Viterbi Ben Horin M., *Verso l'Uno. Una lettura ebraica della fede*, Bologna, Edizioni Dehoniane, collana Quaderni di Camaldoli, 2009.

Walzer M., *Exodus and Revolution*, New York, Basic Books, 1985.

Weinreich M., *I professori di Hitler. Il ruolo dell'università nei crimini contro gli ebrei*, Milano, Il Saggiatore, 2003 (tit.orig. *Hitler's Professors. The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People*).

Whitehead A., *Process and Reality: an Essay in Cosmology*, New York, Free Press, 1929.

Wiesel E., -, *Il processo di Shamgorod*, Firenze, Giuntina, 1988 (tit. orig. *Le procès de Shamgorod*).

-, *Un ebreo oggi*, Brescia, Morcelliana, 1986 (tit. orig. *Un juif d'aujourd'hui*).

-, *Il quinto figlio*, Firenze, Giuntina, 1985 (tit. orig. *Le cinquieme fils*).

-, *Al sorgere delle stelle*, Casale Monferrato, Marietti, 1985 (tit. orig. *Entre deux soleils: textes*).

-, *L'ebreo errante*, Firenze, Giuntina, 1983 (tit. orig. *Le chant des morts*).

-, *La notte*, Firenze, Giuntina, 1980 (tit. orig. *La nuit*).

-, *Personaggi biblici attraverso il Midrash*, Assisi, Cittadella, 1978 (tit. orig. *Célébration biblique*).

Whitney B.L., *Evil and the Process God*, New York, Edwin Mellen Press, 1985.

Wyschogrod M., *A Jewish Perspective on Incarnation*, “Modern Theology”, 12, 1996.

-, *Faith and Holocaust*, in *In the Aftermath of the Holocaust*, ed. by J. Neusner, New York, Garland, 1993.

Yerushalmi Y.H., *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, Seattle, University of Washington Press, 1982.

Zini P., *Semantica dell'onnipotenza. Hegel e Barth: volto della storia, volto di Dio*, Milano, Glosa, 2003.

Zolli E., *L'ebraismo*, Roma, Studium, 1953.